

Nicole L. Immler

De (Dia)Logics van Erkenning en Herstel

*Het belang van geschiedenis
voor rechtvaardigheid*

Waarom is het nodig over het verleden te spreken als het over rechtvaardigheid gaat? Wat kenmerkt erkenning van historisch onrecht? En wat is erkenning eigenlijk? Deze vragen zijn de afgelopen tijd in toenemende mate aan de rechter gesteld, maar daarmee ook aan de samenleving. Historicus Nicole Immler onderzoekt in haar oratie *De (Dia)Logics van Erkenning en Herstel*, de sociale dimensies van erkenning en herstel van structureel geweld: Wanneer voelen mensen zich gezien, gehoord en erkend?

Deze oratie richt zich op het potentieel dat herstelmaatregelen hebben om zogenaamde ‘transformatieve gerechtigheid’ tot stand te brengen. De nieuwe leerstoel *Historical Memory & Transformative Justice* reflecteert op de gevolgen van de gang naar de rechter en wil met dit onderzoek bijdragen individuen en instituties dichter bij elkaar te brengen. Dus hoe kunnen wij het gesprek over erkenning en herstel verbreden om de achterliggende structuren te bevragen, die maken dat wij erkenning vaak te smal denken?

Nicole Immler studeerde Geschiedenis en Cultuurwetenschappen aan de Universiteit Graz en promoveerde op het fenomeen *Familiengedächtnis*. Ze onderzocht de dynamiek tussen familieherinnering en herstelbeleid aan het Institut für Kulturwissenschaft in Wenen en werkte over *Narrated (In)Justice* aan het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies. Sinds 2020 leidt zij aan de Universiteit van Humanistiek het NWO-VICI onderzoeksteam *Dialogics of Justice* over de rol van dialoog in erkennings- en herstelprocedures. Ze werkt op het snijvlak van Oral History, Memory Studies, Holocaust en Postcolonial Studies en Transitional Justice.

Universiteit voor Humanistiek

Nicole L. Immler

De (Dia)Logics van Erkenning en Herstel

Het Belang van Geschiedenis
voor Rechtvaardigheid

Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar *Historical Memory and Transformative Justice* aan de Universiteit voor Humanistiek op 29 september 2022.

De (Dia)Logics van Erkenning en Herstel

Het Belang van Geschiedenis voor Rechtvaardigheid

Prof. dr. Nicole L. Immler

ISBN 978 90 8319 3885

NUR 715

Uitgave van de Universiteit voor Humanistiek

Uitgeverij Netty van Haarlem te Utrecht (2022)

Deze oratie is online te vinden via de website van de
Universiteit voor Humanistiek: www.uvh.nl.

INHOUDSOPGAVE

I. Het (werk)veld Transitional Justice:	
erkenning van (historisch) onrecht	7
<i>Transitional Justice</i>	10
<i>Erkenning als theoretisch kader</i>	11
II. Herstel anders denken: het Nederlands slavernijdebat	14
<i>Van herstelbetalingen naar (rechts)herstel</i>	15
<i>Van minimalistische naar maximalistische rechtvaardigheid</i>	19
III. 'Dialogics of Justice'	21
<i>Historisch onrecht voor de rechter</i>	21
<i>Vergelijkend onderzoek: juxta-positioning</i>	24
<i>Systemisch onderzoek: micro-meso-macro</i>	26
IV. (Dia)Logics – een dialogisch perspectief op erkenning	29
V. Naar een leerstoel voor Historical Memory & Transformative Justice	33
<i>Historical Memory – een generatie paradigma</i>	33
<i>Transformative Justice – een paradigma van verandering</i>	35
<i>Kennis vorming: onderzoeks- en onderwijslijnen</i>	37
<i>Meerstemmig archief</i>	39
<i>Kennis delen: onze maatschappelijke bijdrage</i>	41
VI. Oratie als ritueel	43
VII. Dankwoord	44
Bibliografie	47

De (Dia)Logics van Erkenning en Herstel

Het Belang van Geschiedenis
voor Rechtvaardigheid

I. Het (werk)veld Transitional Justice: erkenning van (historisch) onrecht

Geachte Rector Magnificus, beste collega's en studenten, familie en vrienden, beste mensen,

Samen vieren we vandaag de nieuwe leerstoel voor '*Historical Memory & Transformative Justice*'. Waarom is het nodig over geschiedenis en herinnering te spreken als het over rechtvaardigheid gaat?

Laat mij beginnen bij mijzelf. *Learning from the Germans*, zo noemde politiek filosoof Susan Neiman haar provocerende oproep aan de Verenigde Staten om meer werk te maken van zijn slavernijver-

leden.¹ De *Wiedergutmachungspolitik*² belichaamt het idee, dat de Duitse samenleving haar moeilijke verleden van nationaalsocialisme en de Holocaust effectief heeft verwerkt (*verarbeitet*) door een omvattend programma van strafprocessen, herstelbetalingen, excuses, oprichting van musea en monumenten, herdenkingen, aandacht voor het verleden in het onderwijs en de politiek, et cetera.

Deze poging tot verwerking van de Holocaust, het Duitse model,³ inspireert sinds de jaren negentig wereldwijd andere post-conflict situaties en is een ideaal geworden binnen het *booming* veld van *Transitional Justice*. Transitional Justice omvat en bestudeert in essentie alle mechanismen en processen waarmee een samenleving in het reine probeert te komen met een gewelddadig verleden. De processen van Neurenberg zijn iconisch, net als de Waarheidscommissie in Zuid-Afrika of het internationale strafhof in Den Haag; meer recentelijk is ook de discussie over de restitutie van roofgoederen uit de voormalige koloniën onderdeel van het Transitional Justice debat.⁴

1 Susan Neiman (2019, 29) geeft zelf al in haar boek aan hoe ambivalent de reacties van Duitsers op de boektitel waren. Haar centrale argument: Terwijl in Amerika of Groot-Brittannië de geschiedenis wordt gebruikt om zich te troosten, probeert Duitsland zich door deze *working-off-the-past* een andere toekomst te creëren.

2 2022 was het herdenkingsjaar voor de Duitse *Wiedergutmachung*; de term voor de poging om in morele en materiële zin verantwoordelijkheid te nemen voor het historische onrecht dat de nationaalsocialisten pleegden. 70 Jaar geleden ondertekenden Israël, de Jewish Claims Conference en Duitsland de 'Luxemburgse' overeenkomst, de basis voor alle regelingen inzake herstelbetalingen voor nationaalsocialistisch onrecht. Het herdenkingsjaar was aanleiding voor de Duitse regering om een online 'Themenportal Wiedergutmachung' in te richten dat toegang geeft tot alle archiefstukken (voor onderzoek, onderwijs en als archief voor volgende generaties) met als doel om de dialoog te bevorderen ('erover praten in plaats van het te vergeten').

3 Bilsky (2012), Barkan (2000), Frei, Brunner & Goshchler (2009)

4 Zie de VN-definitie: <https://www.ohchr.org/en/transitional-justice/about-transitional-justice-and-human-rights>.

Als Duitse heb ik ambivalente gevoelens bij deze idealisering van het Duitse model. Terwijl ik mij vroeger als tiener een beetje schaamde om Duits te zijn; mag ik mij nu identificeren met een veel geprezen herstelmodel. Toen ik ging werken in het veld van Transitional Justice, bleek dit model niet zonder tekortkomingen. In het *General Settlement Fund for Victims of National Socialism* in Wenen – waar wij claims voor restitutie en financiële compensatie (van materiële verliezen) onderzochten – gingen we er van uit dat we ‘iets goeds zouden doen’, terwijl we eigenlijk maar heel weinig over de feitelijke impact en de betekenis van deze herstelmaatregelen wisten.⁵

De idealisering van het Duitse model (vooral bedoeld om de misstanden elders te bespreken) leidde er namelijk toe dat er weinig aandacht was voor de tekortkomingen; zoals de afhankelijkheid van gebrekkige archieven, de exclusiviteit van de maatregelen en het gebruik van criteria die sociale hiërarchieën reproduceren. Waarom – vroeg ik mijzelf vaak af – hebben we zo weinig lessen geleerd van zeven decennia erkenningsbeleid (ondanks de ruim beschikbare literatuur)?⁶ De *blind spot* ligt bij de vraag hoe herstelinstrumenten door betrokkenen worden ervaren: voelen mensen zich gehoord, gezien en erkend?

5 Terwijl wij als medewerkers van het Fonds onszelf identificeerden met onze cliënten, associeerden zij ons met de overheid waar wij voor werkten; deze miskenning van onze eigen positie droeg niet bij aan de dialoog. Het beeld van onszelf stond in de weg om de ander goed te kunnen zien. Dit leidde tot een Oral History collectie van gesprekken met overlevenden en hun familie over de ervaringen met de diverse erkenningspraktijken in Oostenrijk; gearchiveerd als: N. Immler (2018), *The Afterlife of Restitution*, Mediathek Vienna; voor resultaten zie o.a. Immler 2012.

6 Critici spraken van de ‘voortdurende vervolging’ (Milton Kestenberg), van ‘de kleine oorlog tegen de slachtoffers’ (Christian Pross) of ‘de kleine Shoah’ (Isaac Lipschitz), boeken over het bureaucratische, administratieve en kille naoorlogse herstelbeleid.

Transitional Justice

Transitional Justice is het veld waarin sinds eind jaren negentig wordt onderzocht hoe al deze herstelmaatregelen eigenlijk werken. Er is veel geloof in de kracht van deze instrumenten, vooral als ze gecombineerd zouden worden (toolkit-idee). In de veelheid aan instrumenten kregen herstelbetalingen een centrale rol toegewezen (wat zich uitte in internationale *reparation* wetgeving), omdat zodra erkenning voor leed juridisch wordt bekeken het in termen van financiële compensatie wordt verhandeld.⁷ Toch is er nog weinig systematische kennis over de effecten van al deze herstelmaatregelen: leiden ze tot het soort erkenning die de slachtoffers en hun families wensen? Hoe herstellend zijn de effecten op individueel, groeps- en maatschappelijk niveau? Academics pleiten daarom voor een meer interdisciplinaire benadering, meer empirische kennis ‘van onderop’⁸, en voor een betere vertaling van deze empirische kennis naar het juridische veld; stappen die nog te weinig worden gezet.⁹ Het onderzoek in de nieuwe leerstoel wil precies hier haar bijdrage leveren.¹⁰

7 De Greiff (2006), Miller & Kumar (2007)

8 Zie voor *bottom-up* benaderingen: Lundy & McGovern (2008), McEvoy (2008), McEvoy & McGregor (2008), en voor een reflectie over het nut van *Oral History* archieven voor Transitional Justice: Rauschenbach M., Scagliola, S., Parmentier, S. & F. de Jong (2016).

9 Fassin (2016)

10 Voor pogingen om Transitional Justice verder te denken, zie: De Greiff & Duthie (2009), Mutua (2015), Malcontent (2016), Mcauliffe (2017), Lu (2017), Adler (2018), McGonigle & Fraser (2019), McKeown (2021).

Erkenning als theoretisch kader

Geïnspireerd door sociaal politieke theorie en Postcolonial Studies,¹¹ is er de laatste jaren een toenemende kritiek dat sommige van de erkennings- en herstelinstrumenten maar in beperkte mate doen wat zij beloven. Kritiek is ook op de manier waarop herstelmomenten worden vorm gegeven door instituties die vaak bij het onrecht waren betrokken. Mensen voelen zich dan opnieuw gestigmatiseerd en gemarginaliseerd in hun positie van ‘anders-zijn’.¹²

Erkend worden als slachtoffer van de Tweede Wereldoorlog heeft voor sommige groepen weinig bijgedragen aan het gevoel ‘gelijkwaardig burger’ te zijn. In deze gevallen plaatste erkenning mensen terug in hun gemarginaliseerde positie en bevestigde het sociale hiërarchieën, in plaats van sociale posities en beeldvorming te veranderen.

Om dit fenomeen te benoemen heeft politiek filosoofe Nancy Fraser een cruciaal concept bedacht, dat leidend is voor ons onderzoek. We gebruiken het als lens om scherp te kijken naar de kwaliteit van de erkenningsprocedures. Fraser maakt onderscheid tussen bevestigende erkenning (*affirmative recognition*) en transformerende erkenning (*transformative recognition*). Terwijl de eerste bepaalde machtsverhoudingen bevestigt, herordent de tweede de onderliggende structurele kaders en verhoudingen.¹³

Om een voorbeeld te geven: Toen rond het jaar 2000 herstelmaatregelen voor de Joodse gemeenschap (MAROR) werden vastgesteld, was dat voor diegenen, die de onderhandelingen voerden en

11 Voor een kritisch perspectief, zie: Markell (2003), Coulthard (2007), McNay (2008), Bentley (2017), Lepold (2021).

12 Veel verwondingen kunnen niet verteld worden in de taal van het recht, in plaats van het trauma dat men probeert te genezen wordt het weer opgerakeld en reproduceert, wat Susan Felman (2002) het ‘juridisch onbewuste’ noemt. Zie daarvoor ook Leydesdorff (2010).

13 Fraser (1995, 2003)

de condities van erkenning konden meebepalen, een transformatieve ervaring.¹⁴ Dat de betrokken groep aan tafel zit en mede bepaalt hoe erkenning eruit komt te zien, is een cruciaal onderdeel van herstelmaatregelen. Ondanks deze kennis gebeurt dit meestal niet, omdat overheidsinstellingen vaak niet het gesprek aangaan.

De ‘strijd om erkenning’ (Axel Honneth) wordt gezien als een emancipatoire praktijk, die onderdrukkende sociale arrangementen ter discussie stelt.¹⁵ Toch laten vele praktijken in toenemende mate zien dat veel herstelinstrumenten de status quo meer bevestigen dan veranderen. Erkenning is daarom niet alleen te onderzoeken als een ‘empirisch’ probleem (van de uitvoering), maar ook als een ‘conceptioneel’ probleem (van de definitie). Het is daarom nodig ook het concept ‘erkenning’ kritisch te bevragen, namelijk: *In welke opzichten wordt erkenning (van historisch onrecht) als problematisch gezien? En hoe zou transformatieve erkenning eruit kunnen zien? Hoe denken wij eigenlijk over justice en repair? En wat zeggen maatregelen eigenlijk over onszelf?* Dat zijn de vragen die in de nieuwe leerstoel centraal komen te staan.

Wat kunnen jullie verder verwachten in deze oratie?

I. Mijn eigen positie (*positionality*) in het (werk)veld Transitional Justice heb ik zojuist kort toegelicht om te laten zien waar mijn interesse vandaan komt.

II. Eerst laat ik aan de hand van het voorbeeld ‘Nederlands slavenrijverleden’ zien hoe beperkt onze verbeelding is over wat erkenning inhoudt, en hoe die verruimd zou kunnen worden.

III. Dan introduceer ik de andere casussen van historisch onrecht uit

¹⁴ Ruppert (2015)

¹⁵ Honneth (1996), Taylor (1994), Fraser & Honneth (2003)

ons bredere onderzoeksproject *Dialogics of Justice*, waar de leerstoel op voortbouwt; samen laten deze casussen een bredere ontwikkeling in de Nederlandse samenleving zien.

IV. In het vierde deel zal ik uitleggen welke theoretische – en vooral dialogische – benaderingen we bij elkaar brengen om de nieuwe lens van *Transformative Justice* verder te ontwikkelen.

V. Ten slotte neem ik u mee in de rol, ambitie, opgave van de nieuwe leerstoel *Historical Memory & Transformative Justice*, hoe we ons onderzoek koppelen aan onderwijs en valorisatie, en wat we gaan bijdragen aan zowel de Universiteit van Humanistiek als aan het jonge veld van *Transformative Justice*, ook wel de ‘herstelrechtbeweging’ genoemd.

II. Herstel anders denken: het Nederlands slavernijdebat

Het slavernijverleden – nog niet zo lang geleden beschouwd als een historisch tijdperk – is in Nederland volop aanwezig in het publieke debat.¹⁶ Ik neem u kort mee in hoe opvattingen over ‘erkenning en herstel van historisch onrecht’ zich de afgelopen twee decennia hebben veranderd, vooral omdat wij de stemmen van de betrokken groepen zelf sterker horen.

Keti Koti – de jaarlijkse herdenking op 1 juli van de formele afschaffing van de slavernij in de voormalige Nederlandse koloniën Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen in 1863 (feitelijk pas in 1873) – heeft zich de laatste twee decennia ontwikkeld van een lokaal community event – *identity building* voor de gemeenschap van nazaten – tot een breed publieksevenement, dat te volgen is op de nationale televisie. Het vindt plaats bij het nationaal monument in het Oosterpark in Amsterdam, dat koningin Beatrix in 2002 inhuldigde met woorden van ‘diepe wroeging’ over slavenhandel en slavernij door de West-Indische Compagnie.

Terwijl in 2013, de 150^e herdenking, de aanwezigheid van Koning Willem Alexander louter symbolisch was, en de claims van ‘excuses’ en ‘herstelbetalingen’ zonder respons bleven, werd de nationale herdenking in 2020 gevolgd door een debat over institutioneel racisme in de Tweede Kamer. Premier Rutte stelde de Adviesgroep Dialoog in, die ging uitzoeken wat er zou moeten gebeuren om het slavernij verleden te erkennen. De adviesgroep komt een jaar later met een rapport – ‘Ketens van het Verleden’ – en het volgende advies: *Het slavernijverleden te erkennen als een misdaad tegen de menselijkheid; op nationaal niveau excuses aan te bieden; oprichten van nationaal museum; een nationale herdenkingsdag op 1 juli; meer onderzoek/onderwijs over het*

¹⁶ Deze casus is uitgebreider beschreven in het Journal *Slaveries & Post-Slaveries*: Immler (2021).

*slavernijverleden en -erfenis; en instellen van een Koninkrijksfonds voor structurele en duurzame financiering van herstelmaatregelen, onder meer op de Caribische eilanden.*¹⁷

Meer en meer wordt de dialoog gezocht met de samenleving als geheel: Naast nationale actoren nemen de grote steden steeds meer de hoofdrol op zich. Burgers gaan hun gemeenten benaderen en vragen om meer te investeren in kennis en bewustzijn,¹⁸ monumenten en excuses (Amsterdam in 2021 en Utrecht in 2022). Naast de geschiedenis komt het familieperspectief steeds meer op de voorgrond te staan, wat de nauwe banden tussen verleden en heden en de verstrengelingen tussen de ‘partijen’ zichtbaarder maakt; het leidt ertoe dat we in plaats van ‘hun’ geschiedenis in toenemende mate spreken van ‘onze’ geschiedenis.

Van herstelbetalingen naar (rechts)herstel

Lange tijd leek de sleutel om het gesprek hierover te starten ook een kwestie van taal; namelijk een adequate taal te vinden voor het gesprek over herstel, legt Kenneth Donau uit, Nederlander met Surinaamse roots, die als lid van de stichting D’Hero deelnam aan de *Reparation Summit* in New York (2015):

‘Reparations in het Nederlands – herstelbetalingen – heeft ‘geld betalen’ in de term, dit vernauwt het idee van herstel vanaf het begin. Dat roept ook weerstand op... Als je het over ‘rechtsherstel’ hebt, dan is een gesprek veel makkelijker, ook om medestanders te krijgen.’

17 <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/07/01/adviescollege-dialooggroep-slavernijverleden-presenteert-eindrapport-keten-van-het-verleden>.

18 Voorbeelden van zulke initiatieven: www.mappingslavery.nl; www.ketikitotafel.nl; www.theblackarchives.nl.

‘Herstelbetalingen’ is een term gericht vooral op het verleden, terwijl ‘rechtsherstel’ over de toekomst gaat. Net zoals het begrip ‘herverdeling’, die als de sleutel wordt gezien voor herstel.

Wat wij de laatste jaren zien, is dat de taal zich heeft veranderd, en daarmee hoe er over het slavernijverleden, erkenning en herstel wordt gesproken. Stond in 2013 nog de term ‘herstelbetalingen’ centraal, in 2020 gaat het debat steeds meer over ‘rechtsherstel’. In de woorden van cultureel antropoloog Francio Guadeloupe: In plaats van trauma, slachtofferschap en slavernij (het ‘cultureel trauma narratief’) werd – zoals in het Caribisch gebied gebruikelijk – ‘de strijd voor vrijheid, gelijkheid en tegen een systeem van onderdrukking’ (‘revolutie narratief’) centraal gesteld.¹⁹ Deze narratieven stellen een heel andere vorm van herstel voor.²⁰

Twee initiatieven waren cruciaal voor het vinden van een nieuwe taal: allereerst de zogenaamde *CARICOM claims*, een 10 punten *reparation plan*, in 2013 door Caribische landen ingediend tegen verschillende Europese regeringen (waarin ze de notie van *reparatory justice*²¹

19 Guadeloupe (2014)

20 Ditzelfde omslagpunt zagen we overigens ook in het Holocaust debat: In de jaren negentig hebben de restitutie-discussies over Joodse eigendommen (mede gelanceerd door advocaten) dit gesprek bevorderd door het feit dat niet de *psychologische* maar de *materiële realiteit* van het slachtofferschap op de voorgrond stond. Deze ontwikkeling ‘van de spreekkamer naar de recht-bank’ hielp vragen van verantwoordelijkheid aan de orde te stellen (Immler 2020).

21 Waardoor kenmerkt zich deze taal van *reparatory justice*? Allereerst door haar alomvattende benadering van herstel. Het omvat een formele verontschuldiging van de voormalige koloniale mogendheden van Europa en kwijtschelding van schulden, repatriëring (vestiging in Afrika voor ‘degenen die wensen terug te keren’), ontwikkelingsprogramma voor inheemse volkeren voor rehabilitatie van hun gemeenschappen, steun van culturele instellingen en gezondheidszorg, uitbanning van analfabetisme, Afrikaanse kennisprogramma, psychologische rehabilitatie, en technologieoverdracht. Het beoogt meer dan een debat over *nationale* schuld, maar vraagt om een *Europees*

uitwerkten); en ten tweede de inrichting van de *UN Decade of People of African Descent* (2014-2024), waarin drie pijlers voor herstel werden geformuleerd: erkenning van slavernij, aanpak van racisme en discriminatie, en bestrijden van economische ongelijkheid. *The Black Lives Matter*-beweging en het anti-Zwarte Piet activisme²² leidden ertoe dat deze taal – die zich richtte op het claimen van rechten (dat was de taal die ontbrak) – ook zichtbaarder in de publieke ruimte werd.

Maar voordat de samenleving vatbaar was voor dit gesprek moest er eerst inzicht komen dat er in het verleden iets mis is geweest. Dat is de reden waarom de excuses van de Nederlandse overheid als cruciaal worden beschouwd. In de woorden van Hilary Beckles, voorzitter van de CARICOM Reparations Commission: *‘Er is eerst besef en erkenning nodig dat er een probleem is, voordat er instrumenten kunnen worden aangeboden die herstellend (reparatory) zijn.’*²³ Dus om in dit kader niet van gebaren of materiële tegemoetkomingen, maar over ‘herstel van elk aspect van de rechten van mensen van Afrikaanse afkomst’ te spreken.²⁴

Hierbij is ook het idee van self-repair cruciaal. Binnen de gemeenschappen wordt het gesprek gevoerd dat herstel niet alleen van buiten komt, maar ook vanuit de gemeenschap zelf. Daarmee is herstel ook een wederkerig proces. Het idee is dat alleen wanneer de zwarte gemeenschap verenigd is, zij eisen kan stellen aan de overheid en de

antwoord: ‘een diplomatieke dialoog om vertrouwen en respect te herstellen in het kader van herstelrecht’. Met deze woorden sprak Hilary Beckles de VN in New York toe, toen de *UN Decade of People of African Descent* werd uitgeroepen. Zie: caricomreparations.org/caricom/caricom-10-point-reparation-plan.

22 <https://kozwartepiet.nl>

23 De Ketí Kotí lezing is georganiseerd door het Nationaal Instituut Nederlands Slavernijverleden (NiNsee); voor Beckles lezing, zie: www.youtube.com/watch?v=uWFe4t3FPZU (30th juni 2021). Zie over de politiek van excuses: Schaafsma, Zoodsma & Sagherian-Dickey (2021).

24 Positie van het Landelijk Platform Slavernijverleden, zie: www.un.org/pga/69/101214-statement-biekman/ (14 december 2014).

samenleving.²⁵ Hiermee wordt het populaire idee van de dialoog als proces van toenadering in herstelkwesties bevestigd, omdat volgens velen de voorwaarden voor een goed gesprek nog niet gegeven zijn: Eerst zou er sprake moeten zijn van gelijkwaardigheid en voldoende zelfvertrouwen, voordat een dialoog mogelijk is.

Deze verschillende stemmen laten zien dat de term *herstel* dus breder moet worden opgevat; het gaat niet alleen om ‘herstelbetalingen vanwege leed in het verleden’, maar ook om herstel van sociale relaties in het heden; het gaat niet alleen over de dialoog met de ‘andere kant’, maar ook de dialoog binnen en tussen gemeenschappen. Hier zien wij in plaats van een zwart/wit, binair idee van herstelbetalingen een idee van herstel als sociale reparatie in veel bredere zin.

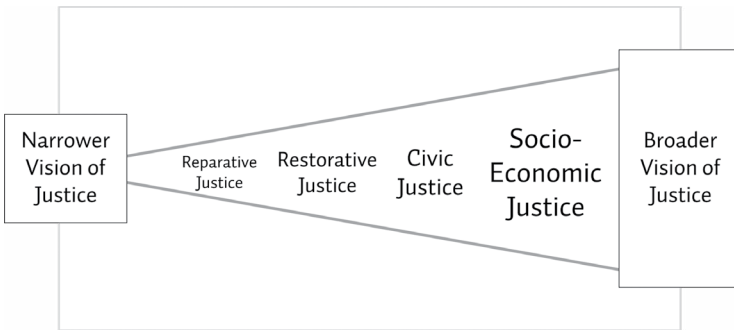

Fig. © Cornell International Law Journal

25 Voor deze bottom-up notie van *reparatory justice*, zie een interview met herstel-activiste Esther Stanford-Xosai: <https://roape.net/2022/03/10/afrika-and-reparations-activism-in-the-uk-an-interview-with-esther-stanford-xosai/> (10 maart 2022).

Van minimalistische naar maximalistische rechtvaardigheid

Dit voorbeeld is inspirerend, omdat het ons denken over erkenning en herstel verruimt. Dat wordt ook zichtbaar als we door de lens van Lisa Laplantes *continuüm justice model*²⁶ naar de ontwikkelingen van de laatste jaren kijken; dan zien we een verschuiving van een *minimale* naar een *uitgebreide* rechtvaardigheidsclaim; van herstelbetalingen van een specifieke schade met oorzakelijke verband (*reparative justice*) en het herstel van de relatie tussen alle betrokkenen (*restorative justice*) naar een breder idee van gelijkheid met betrekking tot participatie en inclusie in de samenleving (*civic justice*) en een breder idee van sociaaleconomische rechtvaardigheid, zeg herverdeling (*socio-economic justice*).²⁷ Je zou kunnen zeggen, dat het idee van herstelbetalingen en rechtsherstel zelfs haaks op elkaar staan. De één redeneert vanuit schade, dat andere vanuit rechtvaardigheid; de één gaat over individuen, de andere over de samenleving.

Wat nu opvalt, is dat het Nederlandse politiek debat zich daarentegen nog steeds beperkt tot de vraag ‘of de regering wel of niet excuses zou moeten aanbieden’²⁸ en of herstelbetalingen wel aan de orde zijn. Ondanks dat er in de samenleving dus ruimte kwam voor een gesprek over erkenning, en het gesprek zich ook verruimde op het moment dat sommige excuses waren gedaan – je zou kunnen zeggen ‘toen de ontkenning voorbij was’ – is het debat over het onderwerp nog steeds te smal van aard en te veel gericht op enkele symbolische aspecten, zoals 1 juli als feestdag en de komst van een nationaal museum²⁹; veel minder gaat de aandacht nog steeds uit naar bijvoor-

²⁶ Laplante (2013/2015).

²⁷ Dat is ook zichtbaar in het recente report ‘Ketens van het Verleden’ (2021).

²⁸ Dit weerspiegelt het gesprek over racisme, dat ook vaak niet verder gaat dan de vraag of racisme al dan niet een probleem is en of racisme al dan niet moet worden bestreden.

²⁹ Deze mismatch is zichtbaar ook in een enquête in februari 2021 van I&O Research. De kop luidt: *Nederlanders vinden slavernijverleden ernstig*,

beeld maatregelen en middelen om misrepresentatie, discriminatie en racisme op institutioneel niveau tegen te gaan.

In de gemeenschappen zelf zien wij daarentegen een duidelijke verbeelding waar herstel eigenlijk over gaat. De beweging die we zien, vermijdt het nauwe ‘slachtoffer-dader’ of ‘schuld-en-verwijt kader’, dat in het publiek wordt geassocieerd met herstelbetalingen, en legt meer nadruk op het gezamenlijk proces, en het besef dat de sociale en relationele component wezenlijk is voor herstel. Het is de basis om na te denken over de volgende vraag: wat zijn de contouren van het realiseren van transformatieve erkenning?

Foto: Martijn Beekman, 2017

maar vinden excuses niet op hun plaats (Trouw, 12 februari 2021). De enquête onthult vooral de afwezigheid van een breder concept van herstel of rechtvaardigheid in het publieke debat. Zie: www.trouw.nl/nieuws/nederlanders-vinden-slavernijverleden-ernstig-maar-achten-excuses-niet-op-zijn-plaats-bacd9e55.

III. 'Dialogics of Justice'

Om deze vraag te beantwoorden, heb ik een onderzoeksproject opgezet met de naam *Dialogics of Justice - Assessing Recognition and Reparation Procedures for Historical Injustice*³⁰. Hierin onderzoeken we in een vergelijkende setting verschillende casussen van historisch onrecht. Met een aantal conceptuele frames identificeren en categoriseren we de overeenkomsten en verschillen in de casussen, en ontwikkelen op basis daarvan nieuwe kennis over herstel en erkenning. Wij zoeken daarbij specifiek naar patronen, omdat er in het Transitional Justice veld wel veel casestudy-achtige benaderingen zijn, maar weinig overstijgende kennis van patronen.

Voor dit onderzoeks idee kreeg ik twee jaar geleden van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) een VICI-beurs, waardoor we met een fantastisch interdisciplinair team aan de slag konden: Postdoc onderzoeker Niké Wentholt, de phd kandidaten Obiozo Ukpabi en Naomi Ormskerk en onze onderzoeksassistent Jake Smit; eerder waren ook Marrit Woudwijk en Luna Bonvie dragende pijlers van het team.

Historisch onrecht voor de rechter

Wij zien hier op deze foto de civiele rechtbank in Den Haag, waar de laatste vijftien jaar tal van bijzondere rechtszaken, zogeheten *landmark cases*, zijn gevoerd, die allemaal gaan over erkenning van *historisch onrecht*: koloniale misdrijven, falende vredesmissies, institutioneel misbruik in de kerk, ecocide en mensenrechtenschendingen rondom de (over)exploitatie van natuurlijke hulpbronnen. Allemaal gevallen van collectief leed onder burgers en machtige instituties (de overheid, defensie, de kerk, Shell) die zich tegen individuele

30 www.dialogicsofjustice.org.

eisers verzetten. Het is een uiting van het fenomeen dat mensen in toenemende mate proberen om de ‘erkenning van historisch onrecht’ via de rechter en via de rechtsspraak af te dwingen.³¹ Soms is de rechtszaal nodig om een onbespreekbare erfenis bespreekbaar te maken.³²

Al deze casussen onderzoeken we in de leerstoel:

- Indonesische weduwen en kinderen, die de Nederlandse staat aanklagen voor de executie van hun echtgenoten en vaders tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (1945-49).³³
- Nigeriaanse weduwen die multinational Shell aanklagen wegens medeplichtigheid bij de executie van hun echtgenoten (milieuactivisten), en Nigeriaanse boeren, die compensatie eisen voor de massale milieuvervuiling en rechtenschendingen door Shells oliewinning.
- Civiele slachtoffers van mislukte vredesmissies zoals Bosnië, die defensie aanklagen voor de onvoldoende bescherming door Nederlandse troepen.
- Bosnië-Veteranen, die erkenning vragen voor hun leed veroorzaakt door dezelfde missie.

31 Wat steeds weer opvalt is dat de rechtsgang door de eisers in de meeste gevallen wordt gezien als ‘de laatste mogelijke weg’ om de ‘waarheid op tafel te brengen’, vooral omdat de betrokken instituties het gesprek jarenlang uit de weg gingen (Zegveld 2022).

32 In het gesprek over het slavernijverleden staat de rechtbank nog relatief op afstand (althans in Nederland), de juridische mogelijkheden lijken beperkt te zijn door de verstreken tijd en in veel gevallen het gebrek aan bewijs voor causaliteit. Maar er zijn pogingen: Loth (2020).

33 De *Rawagede casus*, aangespannen voor de weduwen van Rawagede door de Stichting K.U.K.B. met hulp van mensenrechtenadvocaat Liesbeth Zegveld was het beginpunt van dit comparatieve onderzoek. Over de bijzonderheden van deze landmark case, zie: Veraart (2012), Van den Herik (2012), Scagliola (2012), Zegveld (2015), Immler (2018) Immler & Scagliola (2020).

- Vrouwen, die de Katholieke congregatie Zusters van de Goede Herder aanklagen voor jarenlange onbetaalde dwangarbeid in een hard kloosterregime, evenals de overheid voor het gebrek-kige toezicht.

In deze – zich vaak voortslepende³⁴ – rechtszaken zien we recentelijk enkele baanbrekende vonnissen en opmerkelijke uitspraken van de rechter.³⁵ Hoewel het recht duidelijke beperkingen kent ten aanzien van zulk complex historisch onrecht, besloot de rechter in een aantal gevallen dat de verjaringstermijn niet van toepassing was en dat de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm wel degelijk was geschonden. Dat laat zien: ‘het recht beweegt’.

Gelijktijdig zien we de merkwaardige situatie, dat we in de Haagse rechtbank naar getuigenissen over institutioneel geweld of massale milieuvervuiling luisteren, terwijl slechts enkele individuen (en de specifieke gemeenschappen die zij vertegenwoordigen) erkenning en financiële compensatie eisen en soms krijgen. Door de individuele benadering van het recht, lukt het maar moeilijk het collectieve en structurele karakter van het geweld en het systeem dat erachter schuilgaat voor de rechter te brengen.³⁶ Dus ook de intergenerationele gevolgen zijn in het gesprek nauwelijks meegenomen. Een breder debat over alternatieve routes en *the bigger picture* ontbreken.

34 Zie voor een reflectie het blog van Niké Wentholt en Luna Bonvie: <https://dialogicsofjustice.org/2021/07/17/both-defendant-and-partner-for-climate-change-fighting-royal-dutch-shell-in-civil-court/>. Zie voor observaties uit de rechtszaal het blog van Obiozo Ukpabi: <https://dialogicsofjustice.org/2021/03/07/truth-be-told-listening-for-stories-in-the-courtroom>.

35 Het is bijvoorbeeld opmerkelijk hoe niemand ‘massa executies’, ‘foltering’ of ‘seksueel misbruik’ nog durft af te doen als horend bij de ‘normen van de tijd’; dwangarbeid, ‘het gedwongen afstaan van je kind als ongehuwde moeder’ daarentegen wel.

36 Dit wordt door activisten regelmatig aan de orde gesteld.

Vergelijkend onderzoek: juxta-positioning

Hoe kunnen wij *the bigger picture* zien? De eerste stap is dat we deze rechtszaken naast elkaar zetten. Wat opvalt zijn de overeenkomsten: individuen staan tegenover machtige instellingen (David versus Goliath)³⁷; degenen die claimen getuigen als individu, terwijl zij meestal grotere groepen en belangen vertegenwoordigen, wat ertoe leidt dat incidenten en specifieke plaatsen in de spotlight komen, terwijl zij eigenlijk van systemisch geweld op vele plekken getuigen. Financiële compensatie is het dominante instrument en antwoord, waarbij leed en aansprakelijkheid in categorieën en percentages worden berekend, terwijl er meer generieke eisen zijn gesteld. Eisers bewandelden uiteindelijk de weg van de rechter, omdat de ontkenning van instituties en overheden hen daartoe dwongen; alternatieve oplossingen gingen ze systematisch uit de weg. *Dus, litigation as a last resort.*

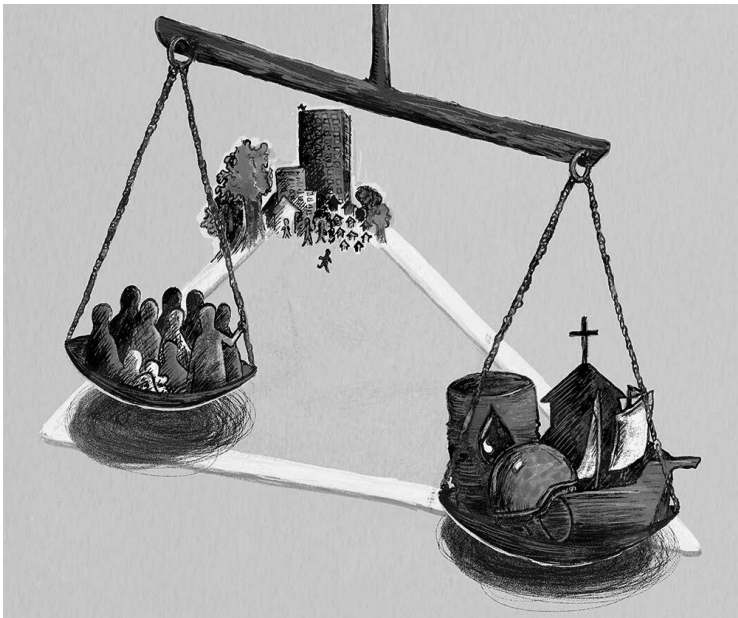
Er zijn dus verbanden tussen deze rechtszaken, die op het eerste oog nogal verschillen. Bovendien, het vergelijkende perspectief brengt ook overeenkomsten met *andere casussen* in beeld: De lopende rechtszaken rondom burgerslachtoffers in Afghanistan (Chora) en Irak (Hawija) stellen dezelfde vraag voorop als de Indonesische en Bosnische casus: hoe verhoudt de Nederlandse politieke en militaire verantwoordelijkheid zich ten aanzien van burgers buiten onze landgrenzen? De zaak van de afstandsmoeders (gedwongen afstand doen van hun baby) en de Toeslagenaffaire (institutionele discriminatie en racisme) stellen dezelfde vraag voorop als de casus van misbruik in de kerk: Hoe willen we dat onze instituties omgaan met de meest kwetsbaren in ons samenleving?³⁸ De zaak van de aardbevingen door

37 Vanwege de grote ongelijkheid aan status en middelen hebben individuen de steun van NGO's nodig om deze rechtszaken te kunnen voeren; zoals van Amnesty International, Milieudefensie, Friends of the Earth Nigeria (ERA), PAX, Nuhanovic Foundation, Comité Nederlandse Ereschulden (K.U.K.B.), et al.

38 De staat verschuilt zich graag achter maatschappelijke normen 'van

gaswinning in Groningen stelt een vergelijkbare vraag voorop als de Shell casus in Nigeria; de exploitatie van grondstoffen door private en publieke partijen en de mate waarin mensen daarvoor moeten wijken.

Deze vragen werden in toenemende mate aan de rechter gesteld, maar daardoor ook aan de samenleving. Door deze rechtszaken komen de stemmen van burgers, die zich in steek gelaten voelen door een niet-luisterende en weggijkende regering en samenleving, in toenemende mate weer in het publieke en politieke debat terecht. Maar worden die stemmen ook gehoord?

Rechter <-> Instituties <-> Individu <-> Overheid <-> Samenleving

toen'. Maar ze is net zo goed medeverantwoordelijk voor de creatie en instandhouding van deze normen. Zie het opiniestuk van Niké Wentholt en mijzelf: <https://www.trouw.nl/opinie/de-rechter-liet-afstandsmoeders-in-de-kou-staan-en-wat-doet-de-overheid-b404a8a89>.

Systemisch onderzoek: micro-meso-macro

Kerk – Om te laten zien hoe belangrijk de rechter kan zijn om ‘gehoord’ te worden, geef ik een voorbeeld uit één van onze casussen: ‘misbruik in de kerk’. Ik sprak een paar jaar geleden met Susanne (geanonimiseerd), begin zestig, opgegroeid in een streng katholiek gezin, waar ‘gehoorzaamheid’ de belangrijkste deugd was. Ze vertelde over hoe de mantra ‘je plicht doen’ uitmondde in vormen van mentaal en lichamelijk geweld; over ouders die hun kind niet konden beschermen; en over de aanrandingen van een inwonende priester, waar zij pas veel later de juiste woorden voor heeft gevonden: ‘seksueel misbruik’. Dat de rechter uiteindelijk tegen haar zei: *‘Je bent onschuldig. Jou treft geen schuld’* is voor haar de belangrijkste zin uit de hoorzitting. De steun van een lotgenotengroep, het vinden van de juiste woorden bij het schrijven van het klaagschrift en haar getuigenis tijdens haar moment in de rechtbank, was voor haar cruciaal om haar verhaal te kunnen vertellen. *‘Ik wil dat de verantwoordelijken weten wat het met mij heeft gedaan.’* Dat de rechter de kerk kan dwingen om verantwoordelijkheid te nemen, geeft haar vertrouwen in de maatschappij. Omdat zij weet: er zijn er vele ‘Susannes’; en misbruik is geen verhaal uit het verleden.

Mensen ervaren de doorwerking van onrecht namelijk regelmatig opnieuw als het oorspronkelijke leed wordt afgewezen of gebagatelliseerd. Vaak wordt het eigen leed pas gezien als het systematische karakter aan het licht komt, als zij de doorwerking ervan terugzien in hun familieleven; of wanneer er aandacht en een taal in de publieke ruimte ontstaat om deze misstanden te bespreken; pas dan wordt hun ervaren onrecht een misstand. Zonder deze taal, ‘bestaat’ een misstand niet; zelfs niet voor de betrokkenen zelf.³⁹ Om deze redenen

39 Wat de kerk als ‘dienst aan de mensheid’ presenteerde, wordt in het publiek debat nu ook ‘dwangarbeid’, ‘grensoverschrijdend gedrag’ of ‘misbruik’ genoemd. In Duitsland kwam het onrecht van de dwangarbeid (arbeiders uit Oost-Europa in de Duitse oorlogsindustrie) ook pas in de negentiger jaren in beeld; de publieke bekendheid had als consequentie dat

is het juridische oordeel ‘verjaring’ zo problematisch, omdat voor betrokkenen de gang naar de rechter vaak pas veel later als mogelijkheid in beeld komt.

Daarom is het belangrijk dat slachtoffers hun verhaal kunnen vertellen: Om de gedaagden, de rechter en de samenleving te dwingen om te luisteren.⁴⁰ Maar luisteren alleen is niet genoeg: er moeten ook consequenties aan worden verbonden. Ook een empathische rechter en spreekruimte voor de eisers is niet genoeg. Een transformatief perspectief vraagt om recht te doen aan het individu, maar ook te kijken naar institutionele machtsstructuren, die deze dehumanisering mogelijk maakten en in veel gevallen ook nog in stand houden.

Defensie – Een ander probleem is dat de verkregen erkenning vaak verdeling teweegbrengt: dat zien we bijvoorbeeld in de Bosnië casus. In de Tweede Kamer, net als in de samenleving, wordt de erkenning van Dutchbat III-militairen apart besproken van de schaderegeling voor de nabestaanden van tijdens de val van de enclave Srebrenica omgekomen Bosniërs (1995). Voor dat laatste stelde de Hoge Raad de Nederlandse Staat gedeeltelijk aansprakelijk. Dat is tekenend: Beide partijen, militairen en Bosniërs, willen erkenning van de Nederlandse overheid voor haar falen. Het is belangrijk om hier een verband te kunnen zien tussen leed van burgers en leed van militairen. Dat de één erkend wordt, betekent niet dat de ander dan niet erkend kan

er ook herstelmaatregelen kwamen.

⁴⁰ Het inzetten van overheidscommissies – zoals Deetman et al (2011) en hun reporten – zijn belangrijk om het onrecht te benoemen, de gegevens, aantallen, percentages te verzamelen en te kennen. Het geeft echter – zoals ook het onderzoek van Naomi Ormskerk laat zien – geen ruimte aan de individuele ervaringen en het is ook voor veel betrokkene geen betekenisvol antwoord van de kerk. In de woorden van Susanne: *‘(Een report) is een feitelijk-zakelijke afhandeling, en dus klaar. Dat denken de meesten mensen, ook mijn familie. Wat ook een soort van ontkenning is. Het is niet klaar.’* Interview met auteur, Utrecht 9 november 2016.

worden.⁴¹ Maar vaak creëert erkenningspolitiek hiërarchieën en speelt het groepen uit elkaar door erkenning asymmetrisch te verdelen. Dit versterkt de monoloog en gaat ten koste van de dialoog. Ons onderzoek laat echter zien dat je voor de ‘heling van jezelf’ de ander nodig hebt en andersom. Zolang de focus op de militair blijft gericht, en niet op de verstoorde relaties, in Bosnië en thuis (defensie en thuisfront), zullen erkenning en herstel moeilijk blijven.⁴²

Dit zijn voorbeelden van de problemen die wij identificeerden, waarin we zien hoe erkenning gezien en gepraktiseerd wordt. Daarmee kom ik nu bij de componenten van ons theoretisch kader, die ons helpen antwoorden op onze centrale vraag te vinden, namelijk: *Wat – om terug te komen op Nancy Fraser’s onderscheid – zijn de parameters die erkenning tot een affirmatieve dan wel een transformatieve ervaring maken? Hoe zou transformatieve erkenning eruit kunnen zien, wil zij een echt verschil maken op individueel en op structureel niveau? Wanneer kunnen wij ook spreken van transformative justice?*

41 Erkenning is geen *zero-sum-game*, net zo als Michael Rothberg heeft laten zien dat herinnering geen *zero-sum-game* is. Hij heeft daar de term *Multidirectional Memory* (2009) voor bedacht. Als een herinnering naar voren komt, maakt het ook andere herinneringen zichtbaar. Rothberg ontwikkelde ook het concept *implicated subject* (2019) om de gesimplificeerde slachtoffer/dader benadering te overstijgen, om de nadruk te leggen op de context en de wijze waarop structuren verschillende vormen van betrokkenheid en verantwoordelijkheid genereren. Zie over deze thematiek over de complexiteit van morele verwondingen bij militairen ook Molendijk (2018).

42 In het onderzoek *Back with a mission* samen met Eric Vermetten, Siri Driessen en Jeannette van Brenk onderzoeken wij het belang van deze ‘ontmoetingen’ voor erkenning en herstel. Immler, Driessen & van Brenk (2022).

IV. (Dia)Logics – een dialogisch perspectief op erkenning

Om de kwaliteit van diverse erkennings- en herstelprocessen te onderzoeken gebruiken wij een dialogische benadering. Dat betekent dat we niet de juridische, maar de sociale dimensie van erkenning op de voorgrond te zetten. Waarom dialoog? Omdat het ontbreken van een dialoog het beginpunt is van al deze juridische procedures; omdat niemand wilde luisteren of het gesprek wilde aangaan. Het juridische proces kan dus in zekere zin worden gezien als het gevolg van een non-dialoog, waarbij de aangeklaagde partij wordt gedwongen alsnog een relatie aan te gaan. Daarbij is dialoog als zodanig niet het doel, maar een middel.

Mijn eerdere onderzoek liet zien: erkenning gaat over het herstel van sociale relaties.⁴³ Toch is ‘herstellen’ soms niet goed genoeg, omdat het ook oude machts hiërarchieën herstelt in plaats van ze te transformeren. Dus de vraag is: impliceert herstel niet een transformatie van een eerdere relatie om herstellend te zijn? Vraag is dan ook hoe rechtszaken kunnen bijdragen aan het herstel van een transformatieve relatie. Dat is een paradoxaal proces. Historici hebben gewezen op het belang om juridische processen te begrijpen als relationeel, omdat ze onontkoombaar een relatie met de andere partij creëren, die voorheen werd ontweken of onmogelijk was.⁴⁴ De claims van een rechtszaak genereren echter vanzelfsprekend twee – tegenover elkaar staande – hoofdrolspelers, ofwel een simplistische dader/slachtoffer binariteit, die er toe leidt dat andere belangrijke partijen in het erkenningsproces snel in de schaduw komen te staan: de familie, de (Diaspora)gemeenschappen, de samenleving.

Ons onderzoek wordt daarom gekenmerkt door een dialogische benadering; om de relaties tussen de verschillende partijen, die betrokken zijn bij een rechtszaak te onderzoeken. Wij zijn gericht op

43 Immler (2018, 2020, 2022)

44 Barkan (2000, 2015), Leydesdorff (2012)

de ervaringen van individuen, hun families, gemeenschappen, maar ook op de wijze waarop de aangeklaagde instituties onderdeel zijn van het proces, in het stimuleren of afwijzen van bepaalde erkenningsclaims.⁴⁵ Dat is nodig om de slachtoffergerichte en binaire benadering te kunnen overstijgen. Daarvoor evalueren we de kwaliteit van deze ‘dialogen’ tussen het micro-, meso en macro-niveau, inclusief de inherente machtsverhoudingen, om de condities waaronder een proces van erkenning en transformatie kan plaatsvinden, beter te begrijpen.⁴⁶ Dialoog is hier overigens niet alleen bedoeld als een ‘onschuldig instrument voor harmonie’, maar ook als een soort van ‘politieke activiteit, die ernaar streeft de kwaliteit van confrontaties te verbeteren’.⁴⁷

Om erkenning als een dialogisch proces te bestuderen, gebruiken wij verschillende concepten. Hier concentreer ik mij kort op één: *Resonantie*. Het concept ‘resonantie’ van de Duitse socioloog Hartmut Rosa helpt ons als analytisch instrument om de kwaliteit van deze dialogen te verkennen en om te evalueren wanneer – terugkerend naar het concept van Fraser – een *affirmatieve* of *transformatieve erkenning* plaats vindt.⁴⁸ Rosa vat erkenning op als een ontmoeting, waarin beide partijen, de eisers en de instituties die ze aanspreken, moeten bewegen. Deze dynamiek noemt hij resonantie. Volgens Rosa wordt erkenning pas gevoeld wanneer er een *wederzijdse transformatie* heeft plaatsgevonden; wanneer het beide partijen in staat heeft

45 Voor een *recognition* benadering in empirische wetenschappen: Sebrechts/Tonkens/Bröer (2018) en Sebrechts/Tonkens/Da Roit (2019).

46 Wij werken met verschillende dialoog concepten; onder ander het *dialogical self* van Hubert Hermans (2004), maar ook de term *meerstemmigheid*, die in het publiek debat over het koloniaal verleden veel wordt aangehaald om anders tegen simplificerende tegenstellingen aan te kijken.

47 Zie voor dit ‘agonistic model of dialogue’ het artikel van Suransky & Alma (2017, 8) voortbouwend op Mouffe (2013).

48 Rosa (2016, 335)

gesteld hun oorspronkelijke positie te overwinnen. Een belangrijke voorwaarde voor het kunnen ontstaan van een dergelijke resonantie is dat de betrokken partijen het gevoel hebben met elkaar op gelijke ooghoogte te staan en respect voelen. In de woorden van Nancy Fraser *participation on a par*, of in de woorden van Rosa: ‘we hear each other and speak to each other as equals’.⁴⁹

Veel van onze geïnterviewden lopen al decennia tegen de weerstand van instituties aan. Hier komen beide soorten van onrecht bij elkaar: gebrek aan kennis, maar ook aan begrip. Deze ervaring noemt socioloog Rosa een ‘stumme Weltbeziehung’, een ‘sprakeloze wereldrelatie’; zij voelen zich niet gezien, niet gehoord en/of niet begrepen.⁵⁰ Daar tegenover plaatst hij de ‘de luisterende samenleving’, een samenleving waarin resonantie de essentie van het ‘Gemeinwohl’ is.⁵¹ Een samenleving waarin mensen gehoord worden, waarin zij ervaren dat hun stem een verschil kan maken.

Alle rechtszaken die wij onderzoeken, laten duidelijk zien: instituties die niet in gesprek willen met de burger investeren veel geld in advocaten om het eigen gelijk te halen in plaats van zich luisterend op te stellen en samen een oplossing te zoeken. En steeds vaker dwingt de rechter hen om toch verantwoordelijkheid te nemen. Deze gang naar de rechter, deze juridificering van de samenleving, die wij op dit

49 Rosa (2019) Om een voorbeeld te geven: In het debat rond het historisch onderzoeksinitiatief over ‘Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië 1945-1950’, was een belangrijke vraag of er genoeg ruimte was gecreëerd, waarin Nederlandse en Indonesische stemmen gelijkwaardig vertegenwoordigd waren om een bredere waarheid te kunnen vinden. Vanuit het oogpunt van erkenning lijkt het relevant dat in een dergelijke dialoog een ‘parity of participation’ wordt bereikt, die de deelnemende partijen in staat stelt een dialoog aan te gaan die transformatie van hun eigen posities mogelijk maakt in plaats van het uitvoeren van binaire koloniale rolpatronen. Zie voor het onderzoek: <https://www.ind45-50.org/en>.

50 Rosa (2016, 315)

51 Rosa (2019)

moment zien, kan als emancipatie van de burger geduid worden, maar kan ook als een reactie worden gezien op de tendens dat overheid, instituties en bedrijven zichzelf op afstand van hun burgers en klanten hebben gezet en geen verantwoordelijkheden willen nemen. Terwijl betrokkenen expliciet het systemische karakter van het geweld benadrukken, zowel de toegebrachte schade als de ontkenningsspatronen, wijzen de staat en andere organisaties hun ervaringen echter keer op keer af door het onrecht te kaderen als een 'incident' in een verder rechtvaardig systeem. Daarom is het zo belangrijk om vanuit een vergelijkend perspectief deze patronen van onrecht, die inherent aan het systeem zijn, te aanschouwen. Een elementair probleem is de incidentele en fragmentarische verantwoordelijkheid die de overheid, defensie, de kerk of bedrijven als Shell nemen zonder het systeem (politieke, economische en juridische structuren) te bevragen, waarin het onrecht in eerste instantie kon ontstaan. Het zijn juist deze structurele vormen van onrecht die we vanuit een *Transformative Justice* perspectief zichtbaar willen maken.

V. Naar een leerstoel voor Historical Memory & Transformative Justice

Daarmee kom ik bij het laatste deel van mijn lezing; de nieuwe leerstoel. Waarom deze naam, wat gaat de leerstoel doen (wat zijn de contouren en de ambities, wie zijn de mensen) en waarom is de UvH daarvoor de perfecte plek?

Historical Memory & Transformative Justice – De naam van de leerstoel staat voor twee disciplines, waar ik als wetenschapper voor sta: Als historicus heb ik lange tijd gewerkt op het gebied van *Memory Studies*, in het bijzonder Holocauststudies, en over de vraag hoe het verleden intergenerationeel doorwerkt in families. De laatste jaren ben ik mij, zoals ik net liet zien, meer gaan richten op vragen rondom *Transitional Justice*.⁵² Voor mij was het belangrijk om beide disciplines in deze leerstoel te integreren, en mij tevens te verbinden aan het opkomend wetenschapsgebied, *Transformative Justice*. De naam van de leerstoel is tevens een manier om duidelijk te maken dat – als het om gerechtigheid gaat – het verleden deel moet uitmaken van het gesprek: *History matters for justice*.

Historical Memory – een generatie paradigma

Zonder kennis van het verleden is zinvol herstel – het aanpakken van de onderliggende oorzaken – onmogelijk. Politiek filosoof Janna Thompson argumenteert dat intergenerationele relaties (‘familielijnen’) niet alleen een cruciaal onderdeel zijn van families, maar ook van de politiek en de samenleving met haar instituties. Voor haar is *intergenerationele verantwoordelijkheid* een cruciale term in

52 – Beide velden, *Memory Studies* en *Transitional Justice*, groeien naar elkaar toe; zoals in de nieuwe series van Palgrave ‘*Transitional Justice and Memory Studies*’.

het debat over historisch onrecht.⁵³ Recentelijk zien we een trend onder Transformative Justice scholars om vooral een toekomstgerichte *verantwoordelijkheids*-benadering te omarmen in plaats van een achterwaarts gerichte *aansprakelijkheids*-benadering.⁵⁴ Het niet integreren van een historisch perspectief voelt voor betrokkenen (zoals de eerdere voorbeelden hebben laten zien) echter als een soort ontkenning. De uitdaging is de juiste balans tussen verleden en toekomst te vinden.⁵⁵

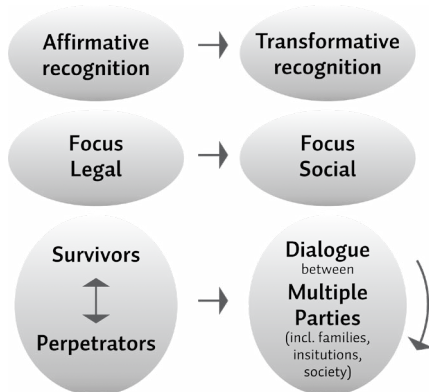

Fig. © Nicole Immler, *Dialogics of Justice*, UvH

53 Thompson (2009). Daarmee distantieert Thompson zich van een liberale filosofische traditie, waarin er slechts ruimte is om trots te zijn op de geschiedenis van een land, terwijl de donkere kanten, de gebeurtenissen waarvoor men zich schaamt of zich schuldig over voelt, onbesproken blijven. Dit 'ahistorisch liberalisme' ziet niet in, betoogt ze, dat historische herinneringen op gespannen voet staan met hoe burgers zich doorgaans identificeren als leden van hun samenleving. Voor een generatie perspectief zie ook Immler (2012, 2021).

54 Zie bijvoorbeeld: Lu 2017. Zoals Maeve McKeown echter betoogt, zijn beide nodig om de erfenis van slavernij aan te pakken (2021).

55 Omdat het juist de continuïteiten zijn tussen vroegere en huidige vormen van onrecht en *justice struggles* (Huyssen 2011, Rigney 2018) en de sociale en politieke omstandigheden nu, die deze roep om erkenning agenderen (Patchen 2003). Deze focus op de randvoorwaarden karakteriseert ook *Transformative Justice*.

Transformative Justice – een paradigma van verandering

Transformative Justice is opgekomen binnen het domein van *Transitional Justice*, gekenmerkt door het aanpakken van structureel en systemisch geweld, gericht op het identificeren van de ‘oorzaken’ in plaats van het aanpakken van de ‘symptomen’, gericht op civiel-politieke rechten, maar ook sociaaleconomische aspecten.⁵⁶ Dus de vraag of we ook in structurele en systemische zin van herstel kunnen spreken, of we de machtsverhoudingen aanpakken die de schade hebben veroorzaakt en nu nog steeds verandering in de weg staan. Aan de ontwikkeling van deze stroming zijn verschillende auteurs verbonden.⁵⁷ Wij volgen allereerst Paul Gready en Simon Robins, die de *turn* van *Transitional* naar *Transformative Justice* vooral een ‘nieuwe agenda voor de praktijk’ hebben genoemd,⁵⁸ welke eerder de empirische benadering van *Transitional Justice* beoogt te versterken dan de dominante normatieve benadering.

56 Gready & Robins (2014, 2019), Gready & Hoddy (2020)

57 Voor een overzicht, zie het artikel van Padraig McAuliffe over de *Transformative turn in Transitional justice’s: how we got here, what we know and what we don’t* (2017). Hij evalueert het veld, laat zien hoe het *Transitional Justice* veld met een smaller idee van justice begon (een transitie van een autoritaire staat naar een liberale democratie) en – na veel kritische evaluatie – zich doorontwikkelde naar een *extraordinarily ambitious* programma, dat niet alleen straf en herstel wilde, maar een rechtvaardigere samenleving (*distributive justice*). Of zoals Hugo van der Merwe het formuleerde: *Transitional Justice* bleef een concept dat ‘be criticized as superficial for addressing only the excessive use of oppressive power or the ravages of collective violence rather than the basic nature of an exploitative system’ (ebda. 39). Een kritiek die in het bijzonder de postkoloniale context raakt. Terwijl het doel van *Transitional Justice* was: ‘establishing a consensus about the past, ending impunity and reinforcing the relevance of human rights norms ... accounting for particular wrongdoing by particular actors against particular victims’, gaat *Transformative Justice* over ‘agentless, all-encompassing society-wide structures’. Het doel is niet langer ‘een politieke transitie’ maar de ‘regeneratie’ van een hele samenleving. (Auliffe 2017, 39).

58 Gready & Robins (2014, 343)

In ons geval betekent dit een verschuiving van de focus van het juridische naar het sociale (zie fig. *Dialogics of Justice*); dus naar de betekenis en impact van juridische processen op het leven van betrokkenen. Aldus kunnen we gerechtigheid dichterbij huis brengen, waarbij *agency*, relatievorming en vooral *participatie* de sleutelwoorden zijn: *transformative justice requires a radical rethinking of participation in transitional and transnational justice interventions. It seeks a form of participation that engages with but transforms victimhood* (Gready & Robins 2014, 358). Daarmee worden ook systeemvragen aan de orde gesteld: Wat is de kwaliteit van het proces van participatie? Creëert dat proces *agency* en verandert het tegelijk de machtsverhoudingen? Kunnen we de lastige *logics* van ‘wie erkent’ en ‘wie wordt erkend’, van ‘wie geeft erkenning’ en ‘wie ontvangt’ in de dialogen herkennen en deconstrueren? Kunnen we de logica en de signatuur van historisch geweld en bijhorende machtsverhoudingen overstijgen?⁵⁹

Er is ook kritiek geuit op het *transformative justice* paradigma.⁶⁰ Voor ons zijn twee argumenten bijzonder relevant: Ten eerste, de kritiek van te veel ambitie. De beloften zouden alleen maar verder toenemen: niet alleen compensatie van schade, maar ook transformatie van schadelijke structuren. Ten tweede, in plaats van een kritiek op de liberale agenda te geven – gericht op individuen en monetaire middelen – zou het paradigma van *transformative justice* zelf ook een voorbeeld zijn van liberalisme, aangezien dat paradigma is geschreven in het Noorden en wordt uitgevoerd in het Zuiden. Gezien het feit dat erkenning en herstel vaak in een te eng kader worden gezien – zoals het slavernijdebat maar ook de casus van misbruik in de kerk laten zien, menen wij dat er meer ambities mogen zijn. En daarvoor is het precies nodig om de liberale ideeën over herstel te heroverwegen. We willen bijvoorbeeld laten zien, dat het relationele element – de generatie-effecten van individueel leed, maar ook vragen van continuïteiten (zoals

59 Immler (2021b, 267). Zie ook Balkenhol (2016) en Jones (2020).

60 Ik volg hier McGonigle Leyh & Fraser (2019) en Gready & Robins (2014).

bijvoorbeeld tussen koloniaal geweld en het uitbuiten van gebieden met fossiele energiebronnen) – te weinig aan bod komen.

Volgens Brianne McGonigle Leyh en Julie Fraser is het concept *Transformative Justice* en *Transformative Reparation* bijzonder nuttig als *language of demand* en als *advocacy tool* om structurele situaties van slachtofferschap en marginalisatie aan te pakken en een ‘gedeeld, gemeenschappelijk begrip van het transformatieve doel’ te ontwikkelen.⁶¹ Men moet weten wat men beoogt om zijn eisen te kunnen verwoorden. Dit vraagt om voorbij de kritiek op bestaande maatregelen te gaan om positieve alternatieven te kunnen formuleren. Het concept *transformative justice* helpt daarbij.

Kennis vorming: onderzoeks- en onderwijslijnen

Onderzoek: Dialogics of Justice staat aan de basis van de leerstoel, wat betekent dat de pijlers, die wij voor ons onderzoek hebben ontwikkeld ook structuur geven aan de onderzoeks- en onderwijslijnen van de leerstoel. Ik noem er vier:

- *Casuïstiek*: Typische en atypische casussen van historisch onrecht, binnen en buiten de rechtszaal
- *Systemisch*: de rol van eisers én van instituties/overheid; voorbij een benadering van individueel slachtofferschap⁶²
- *Dialogische methode*: alert zijn op structurele machtsongelijkheden in deze dialogische ruimten⁶³

61 McGonigle Leyh & Fraser (2019)

62 Het onderzoek van de nieuwe leerstoel onderschrijft een actorperspectief (Letschert & Pemberton 2017), en probeert voorbij de antagonistische posities (die vaak in juridische settings ontstaan) te kijken; dus mensen in hun contexten en sociale relaties: families, lotgenoten, representanten, advocaten, omstanders, et cetera.

63 Zie: Suransky & Alma 2017, Mouffe 2013, Hermans 2004, Hermans &

- *Responsieve evaluatie*: onderzoek niet over, maar waar mogelijk met betrokkenen samen; resulterend in een Toolkit⁶⁴

Onderwijs: Het onderzoek heeft reeds geleid tot een bijdrage het onderwijs van onze universiteit, namelijk in de vorm van een master-vak 'Human Rights and Transitional Justice from an Interdisciplinary Perspective', dat we met ons team uitvoeren en dat we verder hopen te ontwikkelen tot een interdisciplinair (*oral history*⁶⁵, antropologie, *memory studies*, geschiedenis, psychologie, rechtswetenschappen, *social-legal analysis*⁶⁶) Engelstalig masterprogramma.

Hermans Konopka 2010. Voor een pleidooi voor meer reflectie over de eigen *positionality* en vragen van *implicatedness* (Rothberg 2019) in het veld van *Transitional Justice*, zie: Samset (2020).

64 Visse/Abma 2018, Abma/Widdershoven 2008. Participatief onderzoek betekent betrokkenen te betrekken bij het opstellen van de vragen, de data verzameling, de analyse en de implementatie van de resultaten. Over participatieve onderzoeksmethodiek is er veel geschreven, ook over haar valkuilen. Wat (naast ervaringskennis van de 'ander') meer aandacht nodig heeft, is zelfonderzoek: welke kaders en mechanismen sluiten nieuwe kennis uit, dus wat zijn de voorwaarden van kennisproductie in onze samenleving (en aan de universiteit). Dit zou betekenen dat de relatie tussen interviewer en geïnterviewde en tussen (gemarginaliseerde) leefwerelden en sociale en wetenschappelijke ordeningssystemen sterker met elkaar geconfronteerd zouden moeten worden. Immler & Kovacs (2022).

65 Ondanks een historische benadering verwijzen we minder naar documenten-archieven, dan naar interview-archieven; we doceren over de sociale dimensies van het recht (hoe het recht de geleefde realiteit beïnvloedt); en we gebruiken narratieve en discourse-analyse om vragen over macht en positionaliteit te verduidelijken. Deze narratieve onderzoekbenadering wordt in een ander master-vak 'Narratief Onderzoek en Oral History' verder uitgediept, wat theoretisch geïnspireerde en empirische onderzoek aan elkaar koppelt. Er is een Nederlands oral history network, zie: <https://sprekende-geschiedenis.nl/het-netwerk>.

66 Definitie *social-legal analysis*: de doorwerkingen van 'het recht' in het *social domain* (Begicevic 2016).

Meerstemmig archief

Het onderzoek heeft ook een rol in valorisatie: Met de interviews uit ons onderzoek gaan we als team verder bouwen aan wat we een *Meerstemmig Archief*⁶⁷ noemen, een interviewarchief,⁶⁸ waarbij ongehoorde stemmen worden gearchiveerd, waardoor ze toegankelijk worden. We zien dit niet alleen als een aanvulling op ‘gebrekkige’ archieven, die zoals wij sinds Michel Foucault weten vooral een representatie zijn van de macht; maar ook als aanvulling op wat Gloria Wekker in navolging van Edward Said ‘ons culturele archief’ heeft genoemd, een metaforisch archief van onze denkbeelden en hoe wij naar onszelf en naar elkaar kijken.⁶⁹ ‘Er is er nooit naar ons geluisterd’ is een bekende slogan. Het oral history-archief van gemarginaliseerde groepen is de plaats waar de herinnering aan historisch of institutioneel geweld zich materialiseert en zichtbaar wordt.⁷⁰ Door deze te gebruiken in het onderwijs, maar ook via hergebruik door onderzoekers hopen wij deze stemmen meer zichtbaarheid te geven.

67 Meerstemmigheid wordt doorgaans geassocieerd met het naast elkaar tonen van meerdere perspectieven. Juist de meerstemmigheid van individuen zelf – het zogenaamde dialogische zelf (Hermans 2004) – stelt ons in staat de vaak tegenstrijdige stemmen te horen die schuilgaan achter simplistische binaire identiteitsconstructies. Oral History interviews zijn op zoek naar deze meerstemmigheid.

68 Zoals bijvoorbeeld de dataset *Trauma en resilience*, waar ik samen met Carmen Schuhmann *resilience* een stem geef in het dominante kader van trauma. Carmen Schuhmann & Nicole Immler, *Trauma & Resilience: Intergenerational Holocaust research from an existential Perspective* (interviews met Nederlands-Joodse families), DANS (het nationale expertisecentrum en repository voor onderzoeksdata), 2018; <https://doi.org/10.17026/dans-223-85xc>. Zie ook: Nicole Immler, *Narrated Injustice* (interviews over Holocaust en koloniale herstelbetalingen), DANS, 2018; <https://doi.org/10.17026/dans-ze8-yg84>.

69 Foucault (1972), Wekker (2017)

70 Immler & Kovacs (2022), Rauschenbach, Scagliola, Parmentier & Jong (2106)

Door dit interviewarchief te bouwen, komen we tegemoet aan wat politiek filosoof Miranda Fricker ‘de macht en de ethiek van kennis’ noemde. In haar boek *Epistemic injustice*, betoogt zij dat er een duidelijk epistemisch soort onrecht/onrechtvaardigheid bestaat, waarbij iemand specifiek in zijn hoedanigheid als kenner onrecht wordt aangedaan.⁷¹ Dit komt doordat veel mensen vanwege bepaalde vooroordelen niet als kennisdragers worden gezien (dat noemt zij *testimonial injustice*), en veel ervaringen niet gedeeld kunnen worden vanwege een gebrek aan collectief bewustzijn, dus de onbegrijpelijkheid systemische wortels heeft (dat noemt zij *hermeneutic injustice*). Er zijn dus bewuste (intentionele) en onbewuste (structurele) condities om ervaringen niet als legitieme kennis te willen of kunnen zien, doordat politieke, maatschappelijke of wetenschappelijke frames (zoals bijvoorbeeld *peace mission*) het moeilijk maken dat we echt horen wat er in de interviews wordt gezegd; frames, die het soms onmogelijk maken de verhalen correct te plaatsen of te begrijpen.

Met ons meerstemmig archief en onze onderzoeksactiviteiten en publicaties willen wij bijdragen aan het ‘luisteren’, maar ook aan een ander soort kennis in onderwijs, beleid, instituties en politiek.⁷²

Ons interview archief draagt tenslotte ook bij aan wetenschappelijke transparantie. Wetenschappelijke publicaties geschreven op basis van interview data, *frames* door de analyse altijd de stemmen van de geïnterviewden. Dit is in de literatuur uitgebreid besproken onder de term ‘de crisis van representatie’ en empirische onderzoek ethiek.⁷³ Het deponeren van de interviews (als gewenst geanonimi-

71 Fricker (2007)

72 Over de vraag welke impuls databanken met interviews en interview-archieven kunnen geven aan het universitair onderwijs en daarmee aan ‘maatschappelijk luisteren’, zie: Immler (2018).

73 Deze vorm van participatief onderzoek heeft de laatste jaren veel aandacht gekregen, maar ook veel kritiek, omdat het toch niet zo eenvoudig is om voor ‘echte’ participatie te zorgen en te voorkomen dat ondervraagden zich uitgebuit voelen. Participatief onderzoek is een evenwichtsoefening

seerd) in toegankelijke digitale archieven zoals DANS, het nationale expertisecentrum en repository voor onderzoeksdata van de KNAW, maakt de originele stemmen toegankelijk.

Kennis delen: onze maatschappelijke bijdrage

Het samenbrengen van *Oral History*, mondelinge geschiedenis over persoonlijke ervaringen, en de analyse van institutionele structuren van onrecht, is de focus van ons onderzoek: De dialoog tussen individuen en aangeklaagde instituties. Daarmee brengen wij in deze leerstoel ook de twee grote onderzoeks- en onderwijsgebieden van de Universiteit van Humanistiek dicht bij elkaar: Het *individuele perspectief* op welzijn en zingeving (in het onderzoek naar gezondheid, geestelijke begeleiding, zorgethiek) en het *institutionele perspectief* op humanisering van de samenleving (in het onderzoek naar burgerschap, instituties en de publieke sector), waarbij geesteswetenschappen en sociaal wetenschappelijk onderzoek – grofweg een intersubjectieve en een systemische benadering – zich meer zullen verbinden.

Daarmee kiezen we een duidelijk normatieve positie van geëngageerde wetenschap. Doel van de leerstoel is namelijk niet alleen om academische kennis systematisch te verzamelen, maar ook te vertalen naar de praktijk: waar mogelijk ook handelingsperspectieven te ontwikkelen met betrokkenen, een handleiding te geven aan overheden en andere instanties om hun handelen in erkenningspraktijken te verbeteren. Momenteel discussiëren tal van instellingen in de

tussen nabijheid en afstand, activisme en onderzoek, engagement en verlangen naar kennis, en betekent als radicale consequentie een stem geven aan de kritiek op datzelfde onderzoek. Een belangrijke stap zou zijn om vertegenwoordigers van dergelijke onderzochte groepen pro-actiever uit te nodigen in academische settings (Breuer 2011 noemde dit 'gemengde conferenties', §48) in de geest van bell hooks 'Talking Back' (1989) om hun reacties onder ogen te zien en van hen te leren welke vragen, onderwerpen en benaderingen vanuit hun gezichtspunt belangrijk zijn.

justitiële, gezondheids- en zorgsector met overheidsinstanties over de vraag hoe ineffektieve erkennings- en herstelprocedures kunnen worden verbeterd.

We hopen dat ons onderzoek aan deze praktijken, als ook aan het veld van *Transformative Justice* en de herstelrechtbeweging⁷⁴, de komende tijd nieuwe antwoorden kan formuleren op de vraag hoe we erkenning een relationele en sociale dimensie kunnen geven; en hoe overheden, instituties en organisaties een dergelijke (meer inclusieve) erkenning zouden kunnen eigen maken en hun eigen rol daarin leren ontwikkelen. De vraag blijft natuurlijk hoe groot het lerend vermogen (maar ook de wil tot leren) van onze instituties feitelijk is.

74 Herstelrecht is een subdomein van *Transitional Justice*, gekenmerkt door sociale en participatieve aspecten, met betrokkenheid van slachtoffers, daders en de gemeenschap; daarbij hoort ook een eigen Nederlandse Tijdschrift: <https://www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/tijdschriftherstelrecht>.

VI. Oratie als ritueel

‘Als een verhaal niet uit te spreken is,
moet het tekort bij de spreker én bij zijn luisteraars liggen.
Als de één niet spreken kan,
kunnen de anderen blijkbaar niet luisteren.’
(Abram de Swaan 1982, 143)

Een oratie is een ritueel met een boodschap. De nieuwe leerstoel geeft gewicht aan het thema en geeft betekenis aan alle stemmen, die in deze oratie meespreken. Daarom hoop ik dat degenen met wie, en voor wie we ons onderzoek doen, zich in ons onderzoek gerepresenteerd voelen. Om deze ambitie van de leerstoel te verbeelden hebben we – in samenwerking met onze opleiding voor *Ritualstudies* aan de UvH, waar ik ook als docent betrokken ben – een *sound cloud* gemaakt ter ere van degenen, die in twee decennia van interviews hun ervaringen en kennis zo genereus met mij, met ons, hebben gedeeld; ik heb zo veel van hen geleerd, net als mijn studenten, mijn lezers, en allen die de interviews – opgeslagen in onze databanken – hergebruiken. Ontzettend bedankt voor jullie vertrouwen! Het zijn deze stemmen – dit meerstemmig archief – die het ons hier vandaag mogelijk maken om ons te verbinden met hun verhalen, hun ervaringen, hun kennis. Het zijn hun geschiedenissen, maar zij zijn ook van ons, omdat we en ze deel uitmaken van deze Nederlandse samenleving. – Ik zou zeggen: *Luister!!*

Sound Cloud-Ritual: Voicing unheard voices

VII. Dankwoord

Tenslotte, het dankwoord. Academisch succes is slechts gedeeltelijk een individuele prestatie; het wordt mogelijk gemaakt door een heleboel mensen; ik zou hier zonder jullie niet staan. Het is nu het juiste moment om een paar dankbetuigingen uit te spreken.

Deze leerstoel is gebaseerd op mijn onderzoek *Dialogics of Justice*, gefinancierd door een VICI-subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), en tevens ondersteund door Aspasia-subsidie, die de aanstelling van vrouwelijke wetenschappers bevordert. Daarom wil ik allereerst NWO bedanken voor het enorme vertrouwen, dat in mij en in mijn onderzoek is gesteld, dat nu wordt geïnstitutionaliseerd met deze nieuwe leerstoel aan de UvH.

Voor deze kans wil ik onze rector magnificus Joke van Saane en het College van Bestuur hartelijk bedanken, voor het vertrouwen dat ze in mij stellen; evenals voor de mogelijkheid om mijn visie op een toekomstige UvH met ieder te kunnen delen. In het bijzonder ben ik dank verschuldigd aan de voormalige rector magnificus Gerty Lensvelt, op een moment dat ik een thuisloze postdoc was, gaf zij mij een academisch thuis. En ik ben blij en vereerd dat Paul Gready vandaag hier is. Hij heeft Transformative Justice als concept mede op de kaart gezet. Ik ben blij dat we onze krachten bundelen met jouw Instituut voor Human Rights in Practice aan de Universiteit in York om dit nieuwe veld in theorie en praktijk verder te ontwikkelen.

Over de jaren heen had ik verschillende intellectuele vaders/homes, die mij hebben gevormd en gesteund: allereerst mijn vader, die mij leerde passies te leven en om nooit op te te geven; niet de minste kwaliteit in de academische wereld. Mijn 'doktorvater' Moritz Csaky leerde mij de interdisciplinaire Kulturwissenschaft, wat maakte dat ik mij niet langer meer op mijn gemak voelde als alleen-maar-historica en terecht kwam in het veld van Wittgenstein en de meta-biografie; tussen geschiedenis, biografie en filosofie in. Heidemarie Uhl en Johannes Feichtinger – zonder jullie voorbeeld van 'geëngageerde

wetenschappers' en het Instituut für Kulturwissenschaft aan de Oostenrijkse Academie van de Wetenschappen – zou ik niet de onderzoeker zijn geworden die ik nu ben.

Na mijn verhuizing naar Utrecht heb ik veel te danken aan Ann Rigney, die mij opnam in haar warme en inspirerende groep *Memory Studies* aan de Universiteit Utrecht; en aan Selma Leydesdorff, die mij in haar Oral History Class mijn eerste stap in de onderwijswereld liet doen; en aan het mensenrechteninstituut van de UU, SIM, dat mij leerde de waarde van interdisciplinariteit in de juridische wereld te zien; en aan het Duitslandinstituut van de UvA (Ton Nijhuis, Hanco Jürgens en Tina Morina), onze leuke leesclub, dank voor jullie vriendschappelijke steun.

Toen een fellowship mij naar het NIOD bracht, voelde dit als 'eindelijk gearriveerd'. Het was het mooiste gebouw waar ik ooit heb gewerkt; en ik werd onderdeel van een ambitieus Transitional Justice programma onder leiding van Nanci Adler, dat uitgroeide tot een soort Transitional Justice familie met veel mooie herinneringen. Hier veel dank ook aan mijn inspirerende *Transitional Justice* leesgroep, de Tilburg 'apology' group, en in het bijzonder Wouter Veraart, Thijs Bouwknecht en Stef Scagliola voor het ruimhartig delen van al jullie expertise. Dank ook aan de NSCR Victimology groep aan de VU, waar ons team juridische bijles krijgt.

Uiteindelijk kwam ik bij de UvH terecht; de institutionaliseerde interdisciplinariteit, voor het eerst voelde ik me alsof ik niet tussen disciplinaire stoelen zat. Ik wil Hans Alma, Carolien Suransky en Laurens ten Kate bedanken dat ze mij aan boord hebben gehaald om samen het programma Globalisering en Dialoog te ontwikkelen, ons *Simagine* programma is een geweldige inspiratiebron, net als onze 'gezamenlijke' promovenda Joandi Hartendorp. Veel dank aan Carmen Schuhmann voor de boeiende inblik in de wereld van geestelijke begeleiding; en Joanna Woitkowiak om mij meegesleept te hebben in de wereld van rituele studies, waar een mooie Celebrantenopleiding van de grond is gekomen. Met aandacht onder ander voor nieuwe

rituelen bij defensie. Veel dank gaat hier naar het Veteraneninstituut, Eric Vermetten, Siri Driessen en Jeannette van Brenk, die mij meenamen in de wereld van de militairen en hun thuisfront.

Heel veel dank ook Evelien Tonkens, voor je inhoudelijke enthousiasme en je genereuze ondersteuning, ook voor de geweldige sfeer, die je creëert in onze leerstoelgroep. En dan onze collegiale leerstoelgroep; we delen meer dan een kantoor op dezelfde gang – dank jullie allen voor de vele inspirerende momenten en alles wat ik mocht opsteken in de cursus over sociale politieke theorie en social justice. Deze dank gaat bijzonders aan mijn *Dialogics of Justice* team (Niké, Naomi en Obiozo), dank voor jullie enthousiasme, intellectuele nieuwsgierigheid en gedrevenheid, teamgeest en inzet om samen met mij deze leerstoel te ontwikkelen. Ik werk ontzettend graag met jullie samen en zou dit alles niet zonder jullie denk- en daadkracht kunnen doen.

Veel dank komt ook mijn meelezers met deze oratie toe: Niké, Evelien, Hans en Bas van Stokkum. Jullie enthousiast en kritisch meedenken waardeer ik enorm.

Het wetenschappelijke en het persoonlijke te mengen verrijkt mijn leven. Katrien, Stef en Tina, my best academic friends, veel dank daarvoor en het delen van jullie passies met mij. Ook aan Petra dank voor je stemwerk; dat mij leerde mijn stem te horen en te gebruiken.

Liebe Familie – Papa, Julie, Margit, Papa Hans – schön dass ihr da seid und diesen Moment mit mir teilt. Rituele sind kein Talent unserer Familie – ich bin stolz auf euch! En als laatste het meest gewichtig: lieve Hans, zonder jou zou ik hier zeker niet staan. Niet in Utrecht, niet op de UvH, niet op dit podium. Jouw creativiteit stimuleert de mijne, jouw humor verlicht academische zwaarwichtigheid, jouw rust voedt mijn ziel. Merci voor je dagelijkse zorg en het samen met mij leven van dit leven.

Ik heb gezegd.

Bibliografie

- Adler, N. (Eds.) (2018), *Understanding the age of Transitional Justice: crimes, courts, commissions, and chronicling*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Andrews, M., Squire C. & Tamboukou M. (Eds.). (2013). *Doing Narrative Research*. London: Sage.
- Balkenhol, M. (2016). Silence and the politics of compassion. Commemorating slavery in the Netherlands. *Social Anthropology* 24(3), 278–293.
- Barkan, E. (2000). *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*. New York: Norton.
- Barkan, E. (2015). Historical Dialogue: Beyond Transitional Justice and Conflict Resolution. In: Neumann, K. & Thompson J. (Eds.) *Historical Justice and Memory*, 185–201. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Bentley, T. (2017). Colonial apologies and the problem of the transgressor speaking. *Third World Quarterly* 39 (3), 399–417.
- Bilsky, L. (2012). The Judge and the Historian. Transnational Holocaust Litigation as a New Model. *History & Memory* 24 (2), 117–156.
- Breuer, Franz (2011). The other talks back. Auslösung von Feldreaktanzen durch sozialwissenschaftliche Re-/Präsentationen. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 12(2), Art. 23, <https://doi.org/10.17169/fqs-12.2.1667>
- Caricom Reparation Commission (2014). *10-point Reparation Plan*; caricomreparations.org/caricom/caricoms-10-point-reparation-plan.
- Coulthard, G. (2007). Subjects of the empire. *Contemporary Political Theory* 6, 437–460.
- Frei, N., Brunner J. & Goschler C. (Eds. 2009). *Die Praxis der Wiedergutmachung. Geschichte, Erfahrung und Wirkung in Deutschland und Israel*. Göttingen: Wallenstein.
- Deetman, W. e.a. (2011). *Seksueel misbruik van minderjarigen in de rooms-katholieke kerk*. Uitgeverij Balans: Amsterdam.
- Fassin, Didier (Ed.) (2016). *If truth be told. The politics of public ethnography*. Durham: Duke University Press.

- Fraser, N. (1995). From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a 'postsocialist' age. *New Left Review* I (212), 68–93.
- Fraser, N. & Honneth, A. (2003). *Redistribution or Recognition? A political-philosophical exchange*. London/New York: Verso.
- Fricker, M. (2007). *Epistemic injustice: Power and the ethics of knowing*. Oxford: Oxford University Press.
- Foucault, M. (1972 [1969]). *The archeology of knowledge & The discourse on language*. New York, NY: Pantheon Books.
- Gready, P. & Robins, S. (2014). From Transitional to Transformative Justice: a new agenda for practice. *The International Journal of Transitional Justice* 8(3), 339–361.
- Gready, P. & Robins, S. (2018). *From Transitional to Transformative Justice*, Cambridge: Cambridge University Press.
- De Greiff, P. (2006). *The Handbook of Reparations*, Oxford: Oxford University Press.
- De Greiff, P. & Duthie, R. (Eds.) (2009). *Transitional Justice and Development: Making Connections*, New York: The Social Science Research Council.
- Felman, S. (2002). *The Juridical Unconsciousness: Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Guadeloupe, F. (2014). 'Reparaties als een hedendaagse uiting van de permanente revolutie: een standpunt,' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 129(4), 106–17.
- Herik, L. van den (2012). Addressing 'Colonial Crimes' through Reparations? Adjudicating Dutch Atrocities Committed in Indonesia. *Journal International Criminal Justice* 10 (3), 693–705.
- Hermans, H., Hermans-Konopka, A. (2010). *Dialogical Self Theory. Positioning And Counter-Positioning In A Globalizing Society*. New York: Cambridge University Press.
- Hermans, H. J.M. (2004). Introduction: The dialogical self in a global and digital age. *Identity: An International Journal of Theory and Research* 4(4), 297–320.
- Hooks, bell (1989). *Talking back: Thinking feminist—thinking black*. London: Sheba.

- Hoddy, E. T. & Gready, P. (2020) From agency to root causes: addressing structural Barriers to transformative justice in transitional and post-conflict settings, *Contemporary Social Science* 15(5), 561-576, DOI: 10.1080/21582041.2020.1812706.
- Hondius, D., Jouwe N., Stam D., Tosch, J. & de Wildt, A., www.mapping-slavernij.nl.
- Honneth, A. (1996). *Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge: Polity Press.
- Immler, N. (2012). Compensation Practices and the Dynamics of Memory: A Trans-Generational Approach. In A. Mihr (Ed.), *Transitional Justice: Between Criminal Justice, Atonement and Democracy*. SIM Special 37, Utrecht, 154-183; <https://www.uu.nl/en/research/netherlands-institute-of-human-rights-sim/publications/sim-specials>
- Immler, N. (2018). Hoe koloniaal onrecht te erkennen? *BMGN–Low Countries Historical Review* 133(4), 57-87.
- Immler, N. (2018). Oral History und Narrative Theorie: Vom Erzählen lernen. *BIOS* 31(1), 135-149, <https://doi.org/10.3224/bios.v31i1.12>.
- Immler, N. (2021). What is Meant by ‘Repair’ when Claiming Reparations for Colonial Wrongs? Justice for the Dutch Slavery Past. *Slaveries & Post-Slaveries*, <https://journals.openedition.org/slaveries/5089>.
- Immler, N. (2021). Het slavernij verleden als erfenis. *Filosofie Magazine Wijsgerig Perspectief*, Thema Nummer: Generatie, <https://www.filosofie.nl/het-slavernijverleden-als-erfenis>.
- Immler, N. (2021). Colonial history at court: Legal decisions and their social dilemmas. In J. Bhabha, M. Matache & C. Elkins (Eds.), *Time for reparation? Addressing state responsibility for collective injustice*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 241-267.
- Immler, N. & Scagliola, S. (2020). Seeking justice for the mass execution in Rawagede. Probing the concept ‘entangled history’ in a postcolonial setting. *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, <https://doi.org/10.1080/13642529.2019.1693134>.

- Immler, N. & Kovacs, E. (2022). Zum politischen Anspruch der Oral History. Über das epistemische Schweigen und die ontologische Taubheit der Mehrheitsgesellschaft. *Fachzeitschrift Qualitative Sozialforschung FQS* 23(2).
- Immler, N. & Driessen, S. & van Brenk, J. (2022). 'Bosnië is veranderd, terwijl wij zelf stil zijn blijven staan'. Terugkeerreis veteranen vanuit een relationeel perspectief. *Militaire Spectator* 6, 352-359. https://www.militairespectator.nl/sites/default/files/uitgaven/inhoudsopgave/militaire_spectator_6.2022.Driessen.pdf
- Jones, G. (2020). 'The Shadows of (Public) Recognition. Transatlantic Slavery and Indian Ocean Slavery in Dutch Historiography and Public Culture'. In A. Schrikker & N. Wickramasinghe, *Being a Slave. Histories and Legacies of European Slavery in the Indian Ocean*. Leiden: Leiden University Press, 269-293.
- Kool, R.S.B. (2012). Afrekenen met kerkelijk seksueel misbruik. *NJB* 6, 376-382.
- Laplante, L. J. (2013). The Plural Justice Aims of Reparations. In S. Buckley-Zistel et al. (Eds.), *Transitional Justice Theories*. London: Routledge, 67-84.
- Laplante, L. J. (2015). Just Repair, *Cornell International Law Journal* 48, 513-78.
- Lepold, K. (2021). *Ambivalente Anerkennung*. Frankfurt a. M., New York: Campus.
- Lu, C. (2017). *Justice and Reconciliation in World Politics*, Cambridge / New York, Cambridge University Press.
- Leydesdorff, S. (2012). Why Compensation is a Mixed Blessing. In H. van der Wilt, J. Vervliet, G. Sluiter & J. Houwink ten Cate (Eds.), *The Genocide Convention: The legacy of 60 years*, 105-114. Leiden: Martinus Nijhoff.
- Leydesdorff, S. (2010). How shall we remember Srebrenica? Will the language of law structure our memory? In Y. Gutman, A. D. Brown & A. Sodaro (Eds.), *Memory and the Future: Transnational Politics, Ethics and Society*. New York: Palgrave Macmillan, 121-137.
- Loth, M. (2021). How does Tort Law deal with Historical Injustice? On Slavery Reparations, Post-Colonial Redress, and the Legitimations of Tort Law, *Journal of European Tort Law*, <https://doi.org/10.1515/jetl-2020-0141>.
- Lundy, P. & McGovern, M. (2008). Whose Justice? Rethinking Transitional Justice from the Bottom-Up. *Journal of Law and Society* 35(2), 265-292.

- Malcontent, P. (Eds.) (2016). *Facing the Past. Amending Historical Injustices Through Instruments of Transitional Justice*. Cambridge: Intersentia.
- Markell, P. (2003) *Bound by Recognition*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Miller, J. & Kumar, R. (Eds.) (2007). *Reparations: Interdisciplinary Inquiries*. Oxford: Oxford University Press.
- McNay, L. (2008). *Against Recognition*. Cambridge, Malden: Polity Press 2008.
- McEvoy, K. (2007). Beyond Legalism: Towards a Thicker Understanding of Transitional Justice. *Journal of Law and Society* 34(4), 411-440.
- McEvoy, K. & McGregor, L. (Eds.) (2008). *Transitional Justice from Below. Grassroots Activism and the Struggle for Change*. Oxford: Hart Publishing
- McAuliffe, P. (2017). Transitional justice's transformative turn: how we got here, what we know and what we don't. In P. McAuliffe, *Transformative transitional Justice and the Malleability of Post-Conflict States*. London: Edward Elgar, 30-90.
- McGonigle Leyh, B. & Fraser, J. (2019). Transformative Reparations: Changing the Game or More of the Same?, *Cambridge International Law Journal* 8(1), 39-59.
- McKeown M. (2021). Backward-looking reparations and structural injustice. *Contemporary Political Theory*. [https://doi.org/ 10.1057/s41296-020-00463-9](https://doi.org/10.1057/s41296-020-00463-9)
- Molendijk, T. (2018). Moral injury en erkenning: Eenduidige verhalen over oorlog tegenover tegenstrijdige uitzendervaringen. In D. Muller & E. Kamp (Eds.), *Moral injury: Verborgene littekens van het innerlijke strijdveld*. Delft: Eburon, 89-101.
- Mouffe, C. (2013). *Agonistics: Thinking the world politically*. London, UK: Verso.
- Mutua, M. (2015). What Is the Future of Transitional Justice? *International Journal of Transitional Justice*, 1-9.
- Neiman, S. (2019). *Learning from the Germans: Race and the Memory of Evil*. New York: MacMillan Publisher.
- Pemberton, A., & Letschert, R. (2017). Justice as the art of muddling through: The importance of nyaya in the aftermath of international crimes. In C. Brants, & S. Karstedt (Eds.), *Transitional justice and the public sphere: Engagement, legitimacy and contestation*. Hart Publishers, 17-40.

- Rauschenbach M., Scagliola, S., Parmentier, S. & F. de Jong (2016). The Perfect Data-Marriage: Transitional Justice Research and Oral History Life Stories. *Transitional Justice Review* 1(4), 7-58.
- Rigney, A. (2018), Remembering Hope: Transnational Activism Beyond the Traumatic. *Memory Studies* 11(3), 368-380.
- Rosa, H. (2016). *Resonanz, Eine Soziologie der Weltbeziehung*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Rosa, H. (2019). *The art of listening: Deacceleration our way of life*, Lezing Universiteit voor Humanistiek, Utrecht, 30 januari.
- Rothberg, M. (2019). *The implicated subject: Beyond victims and perpetrators*. Stanford University Press.
- Rothberg, M. (2009). *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Redwood City: Stanford University Press.
- Ruppert, C. (2015) Nederlandse akkoorden in 2000 over Joodse oorlogstegoden. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 130(3), 50-71. DOI: <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10103>
- Samset, S. (2020). Towards Decolonial Justice. Review Essay. *International Journal of Transitional Justice* 14, 596-607.
- Sebrechts, S., Tonkens, E. & C. Bröer (2018): Rituals of recognition, *European Journal of Cultural and Political Sociology* 5 (4), 455-475.
- Sebrechts, M., E. Tonkens & B. Da Roit (2019). Unfolding recognition: an empirical-theoretical contribution to the concept. *Distinktion* 20 (2), 173-189
- Scagliola, S. (2012). Cleo's 'unfinished business': Coming to terms with Dutch war crimes in Indonesia's war of Independence. *Journal of Genocide Research* 3-4, 419-439.
- Schaafsma, J., Zoodisma, M. & Sagherian-Dickey T. (2021). Closing chapters of the past? Rhetorical strategies in political apologies for human rights violations across the world. *Journal of Human Rights* 20(5), 582-597. DOI: 10.1080/14754835.2021.1977919
- Suransky, C. & Alma, H. (2017). An Agonistic Model of Dialogue, *Journal of Constructivist Psychology* 31(1), 1-17.

- Swaan, de A. (1982). *De mens is de mens een zorg*. Meulenhof.
- Taylor, C. (1994). *The Politics of Recognition*. In A. Gutman (Ed.), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press.
- Thompson, J. (2009). *Intergenerational Justice: Rights and Responsibilities in an Intergenerational Polity*. New York: Routledge.
- Torpey, J. (2006). *Making Whole What Has Been Smashed: On Reparations Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Visse, M. & Abma, T. (2018). *Evaluation for a caring society*. Stadt: IAP Publishers.
- Walgrave, L. (2011). Herstelrecht en het streven naar een betere democratie. *Tijdschrift voor Herstelrecht* 11 (1), 22-32.
- Wekker, G. (2016). *White Innocence. Paradoxes of Colonialism and Race*, Durham, NC, Duke University Press.
- Williams, C. (2019). Critical oral history: Reflections on method and medium. *Qualitative Social Work* 18(5), 787-799.
- Veraart, W. (2012). Uitzondering of precedent? De historische dubbelzinnigheid van de Rawagede-uitspraak. *Ars Aequi* 4, 251-259.
- Zegveld, L. (2015). *Civielrechtelijke verjaring van internationale misdrijven*. (Oratiereeks; No. 553). Universiteit van Amsterdam. <http://www.oratiereeks.nl/upload/pdf/PDF6343weboratie.Zegveld.-.DEF.pdf>
- Zegveld, L. (2022). *Ik wil de waarheid - waarom ik de Molukse treinkaping voor de rechter bracht*. Atlas: Amsterdam.
- Zunder, A. (2010). *Herstelbetalingen. De 'Wiedergutmachung' voor de schade die Suriname en haar bevolking hebben geleden onder het Nederlands kolonialisme*. Den Haag, Amrit Consultancy.

Colofon

De (Dia)Logics van Erkenning en Herstel

Het Belang van Geschiedenis voor Rechtvaardigheid

Prof. dr. Nicole L. Immler

ISBN 978 90 8319 3885

NUR 715

Vormgeving & illustratie omslag

Netty van Haarlem

Foto achterzijde omslag:

Caspar Schoevaars

Lettertype

Auto Pro

Deze oratie is online te vinden via de website van de
Universiteit voor Humanistiek: www.uvh.nl.